

Sisè centenari de Francesc Eiximenis

Amb motiu del sis-centè aniversari de la mort de l'escriptor Francesc Eiximenis (Girona 1340-Perpinyà 1409), l'Institut d'Estudis Catalans va celebrar un cicle de nou conferències i una taula rodona els dies 16 i 17 de desembre de 2009 sobre el context històric i l'obra d'aquest franciscà gironí. Eiximenis va graduar-se i obtingué la *licencia docendi* en teologia a la Universitat de Tolosa de Llenguadoc el 1374. Visqué a la ciutat de València entre el 1383 i el 1408, on va escriure la major part de les seves obres, molt conegudes al seu temps i traduïdes a diversos idiomes. Participà al Concili de Perpinyà del 1408 enmig del Cisma d'Occident, cridat pel papa aragonès Benet XIII, a qui donà suport. El papa el féu bisbe d'Elna. Tres dels principals especialistes en Eiximenis –Curt Wittlin, Albert Hauf i Xavier Renedo– van intervenir en el cicle.

L'obra d'Eiximenis ofereix un testimoni de la unitat lingüística, cultural i política dels actuals Països Catalans al segle xv. Durant els anys seixanta d'aquella centúria, el frare Eiximenis va estudiar a Colònia, París i Oxford. Quan tornà, l'Estudi General de Lleida li va oferir una càtedra de Teologia, que no pogué exercir en mancar-li el grau de mestre. Becat pel rei Pere el Cerimoniós i protegit pel duc d'Anjou i el comte d'Armanyac, es graduà a Tolosa de Llenguadoc. Va escriure el primer volum de la seva magna obra enciclopèdica *Lo Crestià* a Barcelona i va predicar l'oració fúnebre de Pere el Cerimoniós. Però la mort del seu protector no afluixà els vincles amb la casa reial, atès que fou confessor de Joan I i de la reina Maria de Luna, esposa del rei Martí l'Humà. A València, actuà com a conseller dels jurats que regien la ciutat i intervingué eficaçment en la pacificació de l'assalt cruent que patí el call jueu de la ciutat el 1391. Els seus llibres *Primer del Crestià* i *El regiment de la cosa pública* figuraven damunt la taula de l'escrivà del govern municipal de València. En aquells anys, va escriure dues obres molt traduïdes, el *Llibre dels àngels* i el *Llibre de les dones*, i també la *Vida de Jesucrist*. El *Llibre de les dones* resulta un document interessant per a la història de la condició femenina, tot i la misogínia clerical. Comença parlant de les donzelles, continua amb les dones casades i les vídues, per acabar amb les monges, sense estalviar crítiques sobre els costums de cada grup.

La difusió de la seva obra queda palesa, per exemple, amb la seixantena de manuscrits conservats del *Llibre dels*

àngels així com amb la notable quantitat d'edicions i traduccions de què fou objecte a la darrerria del segle xv i primera meitat del segle xvi.

Com digué l'organitzador del cicle, Antoni Riera Melis, actualment l'obra de Francesc Eiximenis continua tenint gran importància, tant per als filòlegs com per als historiadors. Per als primers, constitueix un testimoni de primer ordre sobre la llengua culta i popular de la segona meitat del segle xiv. Els segons, d'altra banda, hi troben un reflex viu i detallat de la societat coetània, una font imprescindible per a analitzar no sols les estructures econòmiques, socials i polítiques d'aquell segle, sinó també els costums, la mentalitat, la religiositat, les fòbies i les filies dels seus contemporanis. Si per un costat l'obra d'Eiximenis no es pot entendre sense el seu context, és al mateix temps necessària per a conèixer-lo.

Flocel Sabaté, de la Universitat de Lleida, parlà de les estructures polítiques de la Corona catalanoaragonesa entre el 1333 i el 1410. La visió catastròfica de la segona meitat del segle xiv, que ha predominat fins fa poc, es troba ara en plena revisió atesa la creativitat, vitalitat i consolidació institucional que presenta aquella època. Es revalorava avui el paper del comerç internacional amb un rol clau en l'economia del període. La pagesia depengué cada vegada més dels burgesos inversors i les ciutats, regides per una oligarquia, com en el cas de València, intentaren dominar l'entorn rural i superar la fragmentació jurisdiccional que dificultava les reclamacions. Eiximenis justifica el paper que estaven prenent els grans municipis, que marquen límits al poder reial alhora que s'oposen a la venda de jurisdiccions del rei, portat a això per la seva penúria financera en un temps de guerres incessants i de reducció demogràfica. Eiximenis teoritza la sobirania com d'origen comunitari dins el marc pactista d'una monarquia limitada, característic de la Corona catalanoaragonesa, on els burgesos estaven reforçant el poder parlamentari de les Corts. Però també és testimoni de l'oposició de les altres classes al patriciat urbà que monopolitzava el poder i repartia desigualment les càrregues. Ell, fill de mercader, no sols elogia el paper d'aquest braç, sinó que dóna normes per a un govern municipal just. De tota manera, la visió utòpica i apocalíptica d'Eiximenis del regnat final de la «justícia popular» es veu limitada pel menyspreu per la pagesia, que constituïa la immensa majo-

ria de la població, el rebuig de jueus i homosexuals i l'inici de la criminalització de la pobresa, distingint entre pobres dignes de caritat i *lumpen*, que cal expulsar de la ciutat.

Enric Guinot, de la Universitat de València, parlà d'aquesta ciutat a la segona meitat del segle XIV. Malgrat el flagell de la pesta negra i l'empobriment de la pagesia, la ciutat va créixer, mostrant la seva capacitat de reconstrucció al final del segle com a centre exportador i reexportador. València va anar rebent territoris de fora del seu terme en règim de senyoria urbana. Aquest desenvolupament econòmic i polític es produí malgrat problemes com els conflictes socials interns, amb un increment de la lluita entre bàndols, i malgrat la marginació dels mudèjars, els musulmans sotmesos, objecte de desconfiança com a potencials aliats d'atacs sarraïns des del nord d'Àfrica, i l'hostilitat envers els jueus, víctimes del motí popular descontrolat del 1391, que conduí a la seva conversió forçada.

Maria Teresa Ferrer, investigadora del Consell Superior d'Investigacions Científiques i presidenta de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, parlà extensament i en profunditat de la projecció exterior de la Corona catalanoaragonesa en aquella època de guerres gairebé incessants amb Gènova i pel domini de Sardenya, i amb la Corona de Castella, amb atacs devastadors del seu rei que col·locaren Pere el Cerimoniós a la defensiva i esgotaren les seves finances. La Corona catalanoaragonesa superà l'asfíxia gràcies a la guerra civil castellana. El balanç final positiu de la política exterior de Pere el Cerimoniós i de Martí l'Humà fou la reincorporació dels regnes de Mallorca i de Sicília. La política exterior catalana es va trobar enllaçada amb la guerra anglofrancesa dels cent anys i afectada pel Cisma d'Occident amb la diversitat d'autoritats papals.

Xavier Renedo, de la Universitat de Girona i de l'Institut Francisc Eiximenis, dedicà la seva ponència a analitzar *Lo Crestià* de forma molt documentada i amb nombroses citacions textuais. Es tracta d'una obra monumental, encara no editada tota, com és el cas del seu llibre dotzè. Eiximenis era un lector de la literatura profètica, que tenia molt d'èxit en el seu temps, però era vista amb desconfiança per la jerarquia eclesiàstica, si bé el nostre autor considerava finalitzat el temps dels profetes i es presentava ell mateix com el «piadós glossador dels antics profetes» de la Bíblia. Però n'actualitzava el llegat, fins al punt de tractar-se també d'una obra política, perquè el poder públic ha d'estar atent als perills de l'esdevenidor. Els exemples que ofereix en parlar dels pecats i de les virtuts fan d'Eiximenis un gran observador de la societat del seu temps i un definidor de la ciutat, no sols de la ideal, sinó de la real –aquí radica l'interès de la seva obra per a la història de l'urbanisme–, així com de la tècnica militar, de la pedagogia i de les germandats d'ajuda mútua. Eiximenis justifica la revolta contra el príncep que no compleix les lleis pactades i profetitza el final de les monarquies, però el rei l'obligà a una rectificació després dels pogroms del 1391 i la rectificació més notable es troba al *Llibre dels àngels*. Aquest llibre és ple de referències polítiques amb intervenció angèlica com

a mitjancera. Eiximenis havia dit que el poder ve del poble, però resulta ser Déu qui garanteix la rectificació dels prínceps per mitjà de missatges angèlics evitant així la revolta dels súbdits. Xavier Renedo acaba d'editar a la col·lecció de textos pedagògics d'Eumo Editorial el llibre d'Eiximenis *Art de predicació al poble*.

Salvador Giner, sociòleg de la Universitat de Barcelona i president de l'Institut d'Estudis Catalans, parlà dels orígens del republicanisme al llibre *Lo regiment de la cosa pública*. Lamentà la injusta absència de menció de l'obra d'Eiximenis en la historiografia sobre els orígens medievals del pensament republicà abans de Maquiavel. Giner remarcà l'aportació del savi frare franciscà en aquest corrent de la filosofia política democràtica que és el republicanisme. Eiximenis basa el bon govern en la sobirania de la llei pactada i en troba la justificació en la utilitat pel bé de la comunitat. Exalta la necessitat de la virtut cívica i secular, solidària i fraternal, defensa l'hegemonia de la «mà mitjana» –la classe mitjana urbana– i exalta la llibertat humana, que no sols és compatible amb els privilegis de cada grup i amb la diferència, sinó que n'és respectuosa mentre no els violin els drets dels altres. El pragmatisme d'Eiximenis l'allunya del constitucionalisme abstracte, molt posterior. Giner remarcà la influència dels mestres franciscans de la Universitat d'Oxford damunt el pensament d'Eiximenis. El text és ple de retrets contra l'ociositat parasitària de la classe dirigent, i d'exaltació del treball, tot i la seva commiseració pels indigents que no siguin culpables de la seva misèria. Malgrat les apel·lacions a la divinitat, Eiximenis és un precursor de l'argumentació política secular i laica. El menyspreu burgès del nostre pensador envers la pagesia rau en la seva aversió per l'univers feudal. Però no estalvia la crítica als mercaders especuladors i acaparadors. No cal dir que el republicanisme d'Eiximenis, que s'estima més la insaculació dels càrrecs públics –el sorteig per a elegir els magistrats en lloc de la votació–, és compatible amb la justificació del monarca com a poder arbitral i moderador del conjunt de la societat.

Josep Hernando, professor de la Universitat de Barcelona i medievalista, va presentar la ponència sobre el *Tractat d'usura* de Francisc Eiximenis. Aquesta obra, conservada al manuscrit 42 del monestir de Sant Cugat del Vallès, va restar inèdita fins als anys vuitanta del segle XX i només se n'han conservat els tretze primers capítols, que Eiximenis va escriure entre el 1374 i el 1383. La definició de la usura, exemplificada amb detall, permet legitimar l'interès del crèdit que practicaven els prestamistes burgesos. Resulta evident la importància de l'obra per a entendre millor el sistema monetari medieval català i els diferents tipus de préstec de l'època. Hi ha una relació entre aquest tractat i el capítol sobre l'avarícia de *Lo terç del Crestià*.

Albert Hauf, catedràtic de la Universitat de València i membre de l'IEC, parlà de la *Vita Christi*, inscrita en el gènere dels llibres de meditació amb exemples de la vida de Jesucrist. Va ser escrita en català i no en llatí com era habitual en aquest tipus d'obra. I així ho volgué el comitent, Pere d'Artès, per tal que l'obra arribés a un públic

més nombrós. Avui és un llibre poc conegut, mentre que a la seva època va ser molt valorat, traduït a diverses llengües i llegit per les classes dirigents. Mostra d'això és la traducció d'Hernando de Talavera, a Granada el 1496, i la traducció al francès del manuscrit de Joana de França, dels voltants del 1461.

Curt Wittlin, membre corresponent de l'Institut d'Estudis Catalans, parlà del *Psalterium*, un llibre per a papes, reis i bisbes, una obra que tingué una versió en llengua catalana el 1406 per obra d'un traductor. L'origen es troba en les oracions que Eiximenis havia anat escrivint per a la reina, per al papa i per als estudiants de teologia. Són un complement a la seva vida de Jesucrist. Wittlin es pregunta on aprengué el nostre autor aquell llatí clàssic. Va ser a la Vulgata de Sant Jeroni, perquè no es troben autors antics llatins a la seva biblioteca. Eiximenis manipula i interpreta les seves fonts, no sol citar-les literalment i fins i tot inventa fonts i exemples. No és un simple repetidor d'autoritats. I en aquest sentit, és original dins una tradició ortodoxa. Dins el seu tarannà profètic reprimit, Eiximenis pregunta a Déu per què permet els mals governants mentre que els millors resten exclosos del poder. La resposta no pot ser cap altra: són un càstig pels nostres pecats. Eiximenis era conscient que els eclesiàstics vivien a costa del delme tributat per les classes subalternes. Wittlin il·lustrà la seva ponència amb nombrosos textos.

Jaume de Puig, membre de l'Institut d'Estudis Catalans, va oferir una relació detallada dels manuscrits de cada una de les grans obres d'Eiximenis amb la seva localització precisa, tot elogiant el primer catàleg que presentà Massó i Torrents fa molts anys, però advertint que ens trobem encara al començament del procés de descoberta, de manera que el mateix centenari pot contribuir a noves troballes. Informà també que està en via de publicació un nou catàleg, continuació del de Massó. La multiplicació de manuscrits i la seva difusió europea demostren que Eiximenis fou un autor apreciat fora de la Corona catalanoaragonesa. El seu llegat ha estat víctima de les seves proporcions descomunals, que n'han dificultat molt l'edició completa i indexada. Les traduccions al flamenc, al castellà i al francès de les obres d'Eiximenis foren també objecte de l'anàlisi de Jaume de Puig.

A la taula rodona final a càrrec d'Antoni Riera Melis, Albert Hauf i Salvador Giner, es formularen diverses conclusions. Eiximenis ha estat poc utilitzat pels historiadors medievalistes com a font per l'amplitud de la seva obra, que, mancada d'una edició completa i indexada, no és fàcil d'utilitzar. Però resulta imprescindible per a la història de la religiositat i de la moralitat així com per a la del pensament polític i de la mentalitat d'un període molt agitat i tràgic però curull de creativitat, esperonada per les dificultats. Eiximenis va justificar els canvis i molt ràpidament va ser llegit i citat. També és utilíssima l'obra d'Eiximenis per a la història de l'alimentació i de la urbanitat en la forma de menjar, un art procedent d'Itàlia. El nostre autor posa en relació el rang social amb el menjar. I fins i tot esbossa un patriotisme gastronòmic. També és im-

prescindible per al coneixement de la vida quotidiana. Els seus escrits completen de forma viva els inventaris morts dels notaris. Els organitzadors són conscients de la manca d'una ponència dedicada al *Llibre de les dones*, però confien comptar amb un article complementari abans de l'edició del conjunt de les ponències.

Molt abans que la Inquisició posés final a la traducció de la Bíblia a la llengua vulgar amb l'eliminació de la Bíblia Valenciana, impresa en català el 1478, Eiximenis defensava que les Escriptures estiguessin a l'abast de la gent senzilla en la seva llengua materna. Per al folklore i les llegendes, Eiximenis és una font medieval fonamental. En definitiva, editar tota la seva obra completa amb un índex per a la seva consulta és una tasca necessària.

No seria completa la present crònica sense fer esment del congrés internacional que sobre Eiximenis se celebrà a la Universitat de Girona entre els dies 12 i 14 de novembre de 2009. Les ponències foren les següents. Jaume de Puig, «Sobre els manuscrits de les traduccions en francès del *Llibre dels àngels*»; Paolo Evangelisti, «Moneta, sovranità, *res publica* in William of Pagula, Nicola Oresme, Francesc Eiximenis»; Albert Hauf, «Noves reflexions sobre la *Vita Christi* d'Eiximenis»; Robert E. Lerner, «The authorship of *De Triplici Statu Mundi*»; Xavier Renedo, «Francesc Eiximenis i el pactisme»; Damien Ruiz, «L'ordre Franciscain, Francesc Eiximenis et le schisme d'Occident»; Francesco Santi, «Francesc Eiximenis e la scrittura mistica europea tra XIV e XV secolo»; Curt Wittlin, «Eiximenis: *Entenc a romançar e expondre... segons que em serà vejares que sia... pus profitós*».

Les comunicacions presentades al congrés foren les següents: Gemma Avenoza, «El manuscrito de la Universidad de Oviedo del *Libro de las donas*, traducció castellana del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis»; Montserrat Batllori, «Ordre de mots i estructura informativa a la llengua de Francesc Eiximenis»; Míriam Cabré, «Francesc Eiximenis i Cerverí de Girona»; Carme Clau-sell, «Tradició textual de l'*Scala Dei*»; Antonio Contreras, «*En nostre temps present*: consideracions sobre l'art de la guerra segons Francesc Eiximenis»; Carme Cortès, «La justícia com a fonament de la cosa pública»; Immaculada Fàbregas, «Algunes anotacions paremiològiques referents a *Lo llibre de les dones*»; Josep Antoni Iglésias, «Eiximenis i les inscripcions»; Eva Izquierdo, «Tradició catalana del *Llibre de les dones*»; Sadurní Martí, «Amb el diable al cos: somnis i temptacions al *Segon del Crestià*»; Marco Pedretti, «Francesc Eiximenis, el bateig forçat dels jueus i els avalots del 1391»; Jordi Redondo, «La sofística a l'obra de Francesc Eiximenis»; Jaume Torró, «Eiximenis i Joan I»; Enric Tremps, «Captius i servicials en la ciutat d'Eiximenis»; Jaume Riera i Sans, «Eiximenis i Martí I».

El comitè científic del congrés estigué format per Stefano Alperti (Universitat Roma-La Sapienza), Lola Badia (Universitat de Barcelona), Pedro M. Cátedra (Universitat de Salamanca), Francesc M. Gimeno Blay (Universitat de València) i Gian Luca Potestà (Universitat Cattolica del Sacro Cuore).